

**Analisis Kritis Terhadap Pandangan Sarjana Dalam Mendefinisikan Manhaj,
Uslub Dan Wasilah Dakwah**

[The Critical Analysis Toward the Views of Scholars in Defining Manhaj, Uslūb
And Wasīlah Da'wah]

Muhamad Faisal Ashaari, Ph.D (UIAM)

Pensyarah kanan di Pusat Kesejahteraan Insan & Komuniti, Fakulti Pengajian Islam,
Universiti Kebangsaan Malaysia.
faisal@ukm.edu.my

Siti Fadhilah Zakaria

Sarjana (UM)
dieladhiya@gmail.com

Siti Jamiaah Abdul Jalil, Ph.D, (UM)

Pensyarah kanan di Pusat Kesejahteraan Insan & Komuniti, Fakulti Pengajian Islam,
Universiti Kebangsaan Malaysia.
sitijamiaah82@ukm.edu.my

Abstrak

Terdapat tiga istilah yang sering kali disebut oleh para sarjana dalam membincangkan metode dakwah iaitu manhaj, uslub, dan wasilah. Mereka berbeza pandangan dalam mendefinisikan setiap satu terma berkenaan. Ada yang memberikan definisi yang luas dan ada pula yang memberikan definisi yang agak sempit. Ada yang mendefinisikan metode dalam dakwah sebagai manhaj, tetapi ada pula yang mendefinisikannya sebagai uslub. Perbezaan dalam mendefinisikan perkara ini menyebabkan perbezaan terma tetapi pada hakikatnya merujuk kepada aspek yang sama sahaja. Metode kepustakaan digunakan bagi membincangkan perbezaan pandangan berkenaan. Hasil perbincangan mendapati metode dakwah terbahagi kepada tiga tingkatan; pertama, menentukan tujuan dari sesuatu usaha dakwah iaitu manhaj, kedua pendekatan yang dijalankan iaitu uslub, dan ketiga, medium atau saluran yang digunakan iaitu wasilah. Perbezaan dalam kalangan sarjana dalam mengungkapkan tentang metode dakwah adalah perbezaan dari sudut istilah yang digunakan bukan dari sudut hakikat kerana

mereka bersepakat bahawa usaha dakwah perlu dilakukan mengikut metode dan pendekatan yang sesuai. Perbezaan pendekatan tidak dapat dielakkan kerana dakwah boleh dilihat dari pelbagai sudut.

Kata Kunci: *Metodologi dakwah, manhaj, uslub, wasilah*

Abstract

There are three terms that usually used by scholars in discussion on method of da'wah namely, *manhaj*, *uslūb* and *wasīlah*. They have different views in defining each of these terms. Some scholars provide a wide definition while others provide a narrow definition. Some define *method* as *manhaj*, but some define the same method as the *uslūb*. Difference perspective in defining this matter led to the different terms but the essence of the subject is same. Library research method is used to discuss different view among scholars on this matter. The result found that the method of da'wah could be divided into three levels; the first is *manhaj* to determine the direction of a da'wah that is called *manhaj*, the approach used that is called *uslūb* and the medium used is that called *wasīlah*. The difference among scholars in expressing method da'wah is only in terminology chosen, not in the essence because they agree that da'wah should be done with the appropriate methods and approaches that may differ according to nature of target groups. Different approaches are inevitable because da'wah could be seen from many perspectives.

Keywords: *Methodology of da'wah, manhaj, uslūb, wasīlah*

1. Pendahuluan

Dakwah diertikan sebagai menyeru manusia ke jalan yang benar dan menjauhkan manusia dari tersesat atas jalan kebatilan. Tanggungjawab dakwah ini bukanlah sesuatu yang boleh dipandang remeh kerana ia memerlukan kepada metode yang tersusun dan berkesan bagi menarik manusia menghayati dan mengamalkan nilai-nilai Islam dalam kehidupan. Untuk itu, ia perlu dilakukan menerusi metode dakwah seperti yang ditunjukkan oleh para rasul yang terdahulu. Terdapat tiga perkataan yang sering digunakan dalam Bahasa Arab yang memberi maksud metode dakwah iaitu *manhaj*, *uslub*, dan *wasilah*. Ada ulama yang memberikan definisi yang luas dan ada pula yang memberikan definisi yang agak sempit. Menurut Sulaiman (2005), tinjauan terhadap pandangan beberapa tokoh sarjana

dakwah tidak menampakkan adanya satu keseragaman antara mereka dalam menentukan apakah pengertian *manhaj*, metode, kaedah, *kayfiyyat*, atau cara-cara berdakwah tersebut. Al-Bayanūni (1999) menyatakan sebab kepada perkara ini iaitu perbezaan para ulama dalam mendefinisikan dakwah; ada yang melihatnya sebagai penyampaian tentang Islam, ada pula yang melihatnya sebagai ilmu dan pengajaran tanpa melihatnya dari sudut pelaksanaan. Artikel ini membincangkan secara kritis terhadap pandangan ulama dalam mendefinisi setiap satu dari perkataan ini. Walaupun mereka berbeza dalam definisi, mereka bersepakat bahawa pendekatan dakwah perlu disesuaikan dengan keadaan. Perbezaan pandangan ini pada penggunaan lafaz yang digunakan sahaja, bukan

dari sudut amalan atau pendekatan yang perlu dilakukan. Namun, semua perbezaan pandangan

2. Metode Dakwah

Dari sudut bahasa, perkataan metode diambil daripada perkataan *method* dalam bahasa Inggeris. Menurut Kamus Dwibahasa Oxford Fajar, ia bermaksud “cara”, “kaedah”, “prosedur” untuk menghasilkan sesuatu atau “cara yang sistematik” untuk mencapai sesuatu (Hawkins 2008). Menurut Kamus Dewan (2007), metode ialah cara melakukan sesuatu atau sistem. Oleh itu gabungan antara metode dan dakwah membawa maksud kaedah dan cara yang digunakan untuk menyeru manusia kepada Allah.

a) *Manhaj al-Da'wah*

Dari sudut bahasa, manhaj membawa maksud jalan yang bersistematik. Ini dapat dilihat dari definisi yang diberikan oleh Lisan al-'Arab ((Ibn Manzur 1990) dan al-Mu'jam al-Wasit (1985) yang menjelaskan bahawa *manhaj* membawa maksud ‘jalan yang jelas’. Menurut dua kamus ini juga, perkataan manhaj turut membawa maksud “perancangan” dan “mekanisme”. Sementara itu, perkataan uslub ada juga digunakan dalam Bahasa Melayu. Menurut Kamus Dewan (2005) manhaj membawa maksud kaedah dan cara. Oleh yang demikian manhaj merujuk kepada perancangan jelas yang akan memandu perjalanan mencapai matlamat. Dengan ini, dapat disimpulkan bahawa manhaj membawa maksud jalan yang jelas dan terang ke arah melakukan atau melaksanakan sesuatu kerja atau cara serta kaedah melakukan sesuatu secara sistematik.

Perkataan *manhaj* ada digunakan dalam al-Quran tetapi ia menggunakan *mim* yang berbaris bawah iaitu *minhajā*. Allah berfirman:

لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا

ini perlu diperjelaskan bagi mengelakkan salah faham dan perdebatan dalam soal pengistilahan.

Dalam Bahasa Arab, terdapat tiga perkataan yang sering kali digunakan untuk merujuk kepada metode dakwah iaitu “*manhaj*”, “*uslub*”, dan “*wasilah*”. Ketiga-tiga perkataan ini membawa maksud yang hampir sama, tetapi dalam bahasa Arab terdapat perbezaan maksud antara ketiga-tiga perkataan ini. Perbezaan tersebut membawa kepada perbezaan maksud apabila disandarkan dakwah kepada semua perkataan itu. Berikut adalah perbincangan kritis bagi setiap satu perkataan ini.

Terjemahan: Bagi setiap sesuatu itu kami jadikan baginya panduan dan jalan yang terang. (Surah al-Mā'idah 5: 48.)

Menurut al-Qurtubi (1967), *minhaj* dalam ayat tersebut bererti *al-tariq al-mustamir* yang bererti jalan yang terbentang atau berterusan. Tafsir al-Jalalyn mengertikannya sebagai *tariqan wadihan* iaitu jalan yang jelas dan lurus dalam agama yang dilalui oleh penganutnya (al-Mahalliy & Al-Suyūtiy, t.t). Ini bermakna, *al-manhaj* bererti suatu jalan yang sudah terang dan jelas, manakala *al-minhaj* ialah suatu jalan terbentang dan lurus. Dengan ini, *al-manhaj* atau *al-minhaj*, adalah dua kata yang mempunyai makna yang sama ada dari segi bahasa ataupun istilahnya. Oleh itu, dalam mentafsirkan ayat ini, Syed Qutb (1998: 890) menjelaskan bahawa syariat Allah merupakan manhaj yang menyeluruh dan saling menyempurnakan antara satu sama lain meliputi seluruh aspek kehidupan manusia. Dengan ini, manhaj ditafsirkan sebagai sebuah sistem yang tidak dapat dipisahkan.

Dari sudut istilah pula, *manhaj al-da'wah* membawa maksud strategi dan perancangan untuk menggerakkan dakwah. Ia meliputi maksud metode dakwah, kaedah-kaedah dakwah, *kayfiyyat al-da'wah*, atau cara-cara berdakwah. Dengan ini, dapat dikatakan bahawa manhaj dakwah ialah cara atau aturan yang terbaik atau yang mesti diikuti dalam kerja-kerja atau kegiatan berdakwah atau dalam memberikan bimbingan kepada masyarakat. Inilah kesimpulan umum yang dapat dibuat dari definisi yang diberikan oleh ulama dalam menjelaskan maksud *manhaj al-da'wah*.

Walau bagaimanapun, mereka berbeza pandangan dalam perincian kepada strategi berkenaan. Al-Bayanuni (1999) mendefinisikan "*manahij al-da'wah*" sebagai strategi dakwah dan pelan tindakan yang dibuat untuk melaksanakan dakwah. Manakala, Burghuth (2005) pula meletakkan *manhaj al-da'wah* sebagai satu perancangan dakwah yang membantu para pendakwah menyusun perancangan, menentukan peringkat sasaran dan melaksanakan gerak kerja dakwah. Menurut Jarishah (1986), manhaj ialah strategi yang dibangunkan berdasarkan kepada kelompok sasaran. Beliau berpandangan, "*manhaj*" ialah strategi untuk melaksanakan sesuatu berdasarkan kepada tahap pencapaian seseorang dalam mendukung prinsip-prinsip Islam dan melaksanakan '*amal Islami*.

Walaupun mereka mempunyai pandangan yang tidak jauh beza dalam mendefinisikan manhaj, tetapi mereka berbeza pandangan dalam perincian kepada manhaj itu. Sebagai contoh, Jarishah (1986) membahagikan manhaj dakwah kepada tiga peringkat iaitu peringkat penyebaran dan penyampaian, peringkat pembinaan dan pembentukan dan peringkat berhadapan dan pengukuhan. Untuk setiap peringkat ini pula,

beliau telah membincangkan usaha yang perlu dilakukan dan matlamat dari setiap satu daripadanya dengan terperinci Burguth (2005) pula tidak membahagikan manhaj itu kepada beberapa kategori tetapi ia telah menggariskan 56 soalan yang perlu diambil kira untuk menentukan manhaj yang sesuai. Dengan 56 soalan ini, pendakwah mempunyai senarai semak yang lengkap bagi menjalankan usaha dakwah dengan berkesan. Sementara itu, Al-Bayanuni (1999) membahagikan manhaj kepada beberapa kategori menurut perspektif sumber, topik, sifat, dan aspek. Beliau juga menggariskan secara terperinci strategi dakwah kepada aspek rasional, emosional, dan empirikal. Aspek emosi yang dimaksudkan di sini adalah menyentuh jiwa-jiwa manusia supaya tertarik dengan Islam sekali gus mendorong mereka untuk memeluk agama Islam. Aspek rasional pula adalah menggunakan hujah logik yang dapat diterima oleh akal manusia. Manakala, aspek empirikal pula melibatkan hujah yang dibuktikan secara uji kaji dan pancaindera. Pendakwah perlu menggunakan pendekatan yang bijaksana dalam mendekati sasaran dakwah berdasarkan kepada manhaj ini kerana sesetengah orang boleh menerima pendekatan emosional, bukan rasional, dan sesetengahnya yang lain pula boleh menerima empirikal tetapi tidak rasional.

Shalabiy (1974) ketika membahaskan manhaj dakwah Islam pada era Mekah, menggariskan dua manhaj utama iaitu *manhaj ithbat wahdaniyyat Allah Talla* dan *manhaj al-'amal ma'a al-jamā'ah*. Beliau menggariskan dua manhaj dakwah yang umum dan menyeluruh di mana di bawah dua manhaj itu terdapat pula manhaj perpecahan yang lebih kecil seperti dalil-dalil tauhid, *wahdaniyyat al-sifat*, *wahdaniyyat al-tadbir*, mengenal pasti tabiat masyarakat, tarbiah kepimpinan, mewujudkan generasi teras

dakwah dan lain-lain. Manakala al-Tantawiy (1960) berpandangan bahawa manhaj dakwah boleh diertikan sebagai *turuq* dakwah. Beliau membahagikannya kepada enam bahagian iaitu:

- 1) *Tariq* dakwah dengan cara *islah* (*mempembaiki*) raja atau pemerintah.
- 2) *Tariq dakwah sya'biyyah* (cara dakwah berasaskan rakyat jelata) yang dinaungi oleh pemerintah yang mendukungnya dengan kuasa yang ada padanya dan mempertahankannya dengan kekuatan persenjataan.
- 3) *Tariq dakwah sya'biyyah* (cara dakwah berasaskan rakyat jelata) yang dinaungi oleh revolusi bersenjata.
- 4) *Tariq* dakwah melalui pendidikan, pembacaan, dan penulisan buku-buku ilmiah, dan
- 5) *Tariq* dakwah menerusi akhbar, majalah-majalah, makalah-makalah dan kajian penyelidikan.

Menurut Abdul Karim Zaydan (1996) pula, manhaj atau metode dakwah yang cemerlang ialah berdasarkan kepada pengklasifikasian penyakit sasaran dakwah serta mengenal pasti ubat setiap penyakit, kemudian menghilangkan keraguan yang mungkin dapat mencegah penerima dakwah memandang atau merasakan penyakit yang ada pada dirinya, serta mendorong diri mereka untuk menggunakan ubat dan mengancam apabila meninggalkannya. Dengan ini, menurut Abdul Karim, manhaj adalah suatu bentuk pengajaran dan pendidikan yang bertujuan untuk mencegah seseorang itu daripada penyakit batin tersebut berulang kembali. Dengan kata lain, seorang doktor yang ingin memberi ubat, perkara pertama yang mesti dilakukan terlebih dahulu adalah menentukan jenis penyakit yang dihadapi oleh pesakitnya, kemudian apabila penyakit itu sudah diketahui,

barulah dapat menentukan jenis ubatnya. Begitu juga pendekatan dakwah yang hendak dilaksanakan mestilah yang mampu mengubati jiwa dan hati sasaran dakwah dan ianya tidak cukup dengan mengetahui hal itu sahaja.

Dari penjelasan semua sarjana di atas, mereka mendapati bahawa manhaj dakwah ialah perancangan atau strategi dakwah yang diatur sesuai dengan tahap sasaran dakwah itu. Strategi itu mungkin berbeza tetapi matlamat mereka adalah satu. Namun, jika ditinjau pula pandangan sarjana dakwah di Malaysia, terdapat sedikit perbezaan dalam menentukan pengertian manhaj dakwah. Wan Hussein (1984) menyimpulkan bahawa *al-hikmah*, *al-mawizah al-hasanah*, dan *mujadalah bi al-husna* sebagaimana yang terdapat dalam Surah al-Nahl ayat 125 sebagai manhaj. Walau bagaimanapun, Ab. Aziz (2001) lebih selesa menggunakan perkataan metodologi dakwah, daripada penggunaan perkataan uslub atau manhaj kerana perkataan yang Allah gunakan dalam al-Quran ialah *minhaj*, bukan *manhaj*. Beliau telah memperluaskan perbicaraannya dengan menggunakan perkataan metodologi dakwah serta melihat metodologi dakwah dari sudut-sudut tertentu seperti metodologi berhubung dengan isi kandungan, metodologi pada gaya persembahan isi, metodologi berkait dengan saluran dan media, metodologi melalui pendekatan psikologi dan lain-lain. Pemahaman beliau terhadap metodologi dakwah adalah amat luas dan anjal, menyebabkan dakwah kelihatan mampu untuk menyesuaikan dirinya dalam setiap masa dan situasi, sesuai dengan sifatnya sebagai dakwah untuk seluruh alam.

Di sini dapat disimpulkan bahawa skop manhaj agak luas kerana ia berkaitan dengan strategi dakwah. Mendekati dan mempengaruhi manusia bukanlah suatu yang mudah kerana ia

memerlukan kepada pelbagai strategi. Oleh sebab itu, para ulama mempunyai pelbagai perspektif dalam melihat perincian kepada strategi berkenaan dan setiap seorang melihat dari sudut yang tertentu. Pada asasnya mereka tidak berbeza, tetapi mereka saling melengkapi antara satu sama lain. Pendekatan ini bersesuaian dengan pembahagian yang dibuat oleh Hassan al-Banna (1992) yang membahagikan tahap dakwah kepada tiga peringkat; iaitu *taaruf*, *takwin*, dan *tanfidh*. Maksudnya, seseorang insan itu tidak boleh dilayani atau didekati dengan cara yang sama. Mereka perlu dibahagikan mengikut

b) Uslūb al-Da'wah

Dari sudut bahasa, Uslub adalah perkataan bahasa Arab yang membawa beberapa pengertian. Dalam bahasa Arab, *uslūb* diertikan oleh Lisan al-'Arab sebagai *tariq mumtadd* iaitu jalan yang terbentang, *al-tariq* (jalan), *al-wajh* (bentuk), dan *al-madhab* (aliran). Ia juga membawa erti *al-fann* iaitu seni atau kemahiran dalam berkomunikasi (Ibn Manzur 1990). al-Mu'jam al-Wasit (1985) pula, selain dari makna jalan, *uslūb* pun membawa makna sebagai *al-fann* iaitu seni. Kelihatan definisi dari Lisan al-'Arab dan al-Mu'jam al-Wasit memberikan makna uslub lebih luas lagi dari manhaj. Manhaj lebih teras dan mendalam lagi berbanding dengan uslub. Sementara itu, perkataan uslub ada juga digunakan dalam Bahasa Melayu. Menurut *Kamus Dewan* (2005), uslub bererti kaedah atau cara; iaitu sama seperti perkataan metode. Ini bermakna, *Kamus Dewan* melihat uslub dan metode sebagai dua perkataan yang mempunyai makna yang hampir sama.

Dari segi istilah, uslub dakwah bererti cara menyampai dan menyebarkan dakwah. Para sarjana kelihatan membincangkan lebih kepada aspek pelaksanaan dakwah dan seni dalam

kategori kefahaman mereka terhadap Islam. Oleh sebab itu, para ulama menyarankan dakwah juga dijalankan secara langsung yang dimulai dengan berkenalan secara umum dan akhirnya membawa kepada dakwah secara peribadi yang dikenali dengan (*da'wah fardiyyah*) (Fathi Yakan 1970).

Ringkasnya, terdapat perbezaan dalam menentukan manhaj kerana perbezaan manusia mempunyai pelbagai pendekatan. Perbezaan ini tiada masalah kerana yang penting ialah matlamat dakwah itu tercapai.

menyampaikan dakwah. Menurut Abu Faris (1992), uslub adalah jalan yang diambil untuk para pendakwah menyampaikan apa yang ada di fikiran mereka kepada para *mad'u*. Jarishah (1986) pula menyatakan bahawa uslub adalah seni-seni dalam berdakwah, sementara Burghuth (2005) menjelaskan bahawa uslub adalah cara untuk melaksanakan dan mengusahakan dakwah, membuat pendirian, mendekati dan menguasai sasaran dakwah. Menurut Al-Bayanūni (1999) pula, *uslūb al-da'wah* merupakan cara pendakwah mengimplementasikan *manhaj al-da'wah*. Berdasarkan pandangan ini, skop "*uslūb*" lebih kecil berbanding manhaj kerana ia menggariskan menumpukan lebih kepada cara untuk melaksanakan sesuatu. Menurut al-'Ammar (1998), uslub yang bagus menggambarkan suatu perbualan yang bagus dengan tajuk yang sesuai yang mana ia selari dengan pekerjaan dan latar belakang peribadi seseorang individu tersebut.

Dalam memperincikan skop uslub dakwah, terdapat perbezaan pandangan dalam kalangan para sarjana yang boleh dibahagikan kepada lima kategori. Pertama, uslub dakwah berdasarkan

kepada ayat 125 Surah al-Nahl. Mustafa Masyhur (1995) telah menjadikan ayat 125 Surah al-Nahl sebagai asas kepada huraianannya berkenaan uslub dakwah. Beliau menegaskan perlunya *al-haqq* itu dinyatakan secara terus terang tanpa bermuka-muka, tetapi dengan uslub yang baik. Beliau juga menekankan kepentingan *da'i* mengenali isi hati dan emosi *mad'u* yang diseru, kunci-kunci pembuka hati, penggunaan kata-kata yang baik, mengetahui masa-masa yang sesuai untuk berbicara dengan manusia. Beliau seterusnya menekankan soal penyelidikan isi kandungan yang tepat, menggunakan gaya bahasa yang mampu menerjah akal dan perasaan sekali gus. Namun, beliau hanyalah memberikan contoh sahaja, tidak membuat perincian kepada uslub dakwah itu.

Syed Abdurrahman (1996) pun seperti Mustafa Masyhur menghuraikan uslub dakwah berdasarkan kepada ayat 125 Surah al-Nahl. Ia membahagikan uslub dakwah kepada tiga. Pertama, *uslub al-hikmah* iaitu bijaksana dalam mengatur perkataan dan menggunakan ayat yang jelas dan memberikan penjelasan dari sumber yang jelas. Menurut beliau, manusia yang bijak sentiasa menggabungkan ketiga-tiga elemen yang penting iaitu keistimewaan, pengalaman dan tabiat kebiasaan *mad'u*. Kedua, *al-maw'izah al-hasanah* iaitu menggunakan persembahan yang menarik seperti periang, menarik, memberi sokongan atau pertolongan, dan boleh diterima serta distimulasikan dengan perasaan bawah sadar dan menggalakkan *al-mad'u* untuk melaksanakan ajaran Islam. Ketiga, *al-mujadalah* iaitu berdialog, berdiskusi, atau berdebat mengenai agama. Ketiga uslub ini telah dipersetujui oleh semua para ulama, tetapi ada sesetengah mereka seperti Al-Bayanuni (1999) menambah uslub lain seperti *qudwah al-hasanah*. Sementara, Jarishah pula menambah *al-qudwah*

wa al-quwwah (contoh teladan dan kekuatan). Penambahan kepada pendekatan ini merupakan antara pendekatan dakwah yang boleh dilaksanakan untuk mengembangkan gerak kerja dakwah.

Kedua, uslub dakwah mempunyai pelbagai pendekatan yang bergantung kepada kebijaksanaan pendakwah. Sebagai contoh, 'Abd al-Karīm (1996) menyenaraikan beberapa perkara sebagai contoh uslub dakwah, antaranya ialah mengenal pasti penyakit dan penawarnya, menghapuskan syubhat-syubhat, *al-tarhib wa al-tarhib*, tarbiah dan pendidikan. Walaupun beliau tidak menerangkan pengertian uslub dakwah, namun dari contoh-contoh yang dikemukakan jelas menunjukkan kecenderungannya menjadikan perkara-perkara tersebut sebagai *uslub al-da'wah* dan tidak menjadikan *al-hikmah*, *al-mawizah al-hasanah*, dan *mujadalah bi al-husna* sebagai *uslub al-da'wah*. Seolah-olah beliau tidak menganggap tiga prinsip ini sebagai *manhaj al-da'wah* dan bukan juga *uslub al-da'wah*. Begitu juga, al-Tantawiy (1960) memasukkan dalam uslub dakwah beberapa pendekatan seperti *da'wah fardhiyyah*, *marhalah al-ijtima'at* (marhalah perkumpulan), ceramah-ceramah yang bersistematik dan kuliah-kuliah pengajian yang diadakan secara konsisten. Sementara itu, Fathi Yakan (1980) menjadikan *al-uslub al-hasan* dan kesederhanaan antara keras dan lembut sebagai contoh uslub dakwah.

Ketiga, uslub dakwah dan wasilah dakwah hampir sama. Sebagai contoh, Muhammad al-Sayyid al-Wakil (1991) berpandangan bahawa uslub ialah pendekatan dakwah yang boleh menyampaikan mesej dakwah kepada hati manusia. Pendakwah boleh menggunakan pelbagai pendekatan termasuk menggunakan kepada wasilah moden seperti alat-alat

penyiaran, buku, penyelidikan dan sebagainya. Dengan contoh-contoh yang beliau kemukakan, uslub dakwah pada pandangan beliau menyamai istilah wasilah dakwah (*wasail al-dakwah*). Pandangan Siti Rugayah Haji Tibek (1999) juga hampir menyerupai kecenderungan Muhammad Sayyid al-Wakil ketika beliau memberikan drama sebagai contoh uslub dakwah sedangkan beberapa tokoh dakwah yang lain lebih cenderung menjadikan perkara seumpama itu sebagai contoh wasilah seperti Imam al-Syahid Hassan Al-Banna (1906-1949M), Mustafa Masyhur (1921-20012M) dan ‘Aliy ‘Abdul Halim.

Keempat, manhaj dan uslub dakwah hampir sama. Sebagai contoh, Ab. Aziz (2001) merumuskan bahawa uslub dakwah, manhaj dakwah, pendekatan dakwah, *approach* dakwah, cara dakwah, kaedah dakwah, dan metodologi dakwah termasuk ke dalam kumpulan yang sama dari sudut pengertiannya. Beliau melihat keseluruhan cara dan pendekatan dimasukkan dalam kategori manhaj. Siti Rugayah (1999) juga menampakkan kecenderungan yang hampir sama di mana beliau menyatakan “uslub boleh dimaksudkan sebagai metode iaitu metode dakwah.

Kelima, ada juga pengkaji yang melihat uslub dan manhaj dua perkara yang berbeza. Sebagai contoh, Sulaiman (2005) melihat uslub dakwah dan manhaj dakwah sebagai dua istilah yang mempunyai skop yang berbeza sekalipun terjemahan kedua-duanya kelihatan hampir serupa. Persamaan makna dari segi bahasa tidak menghalang perbezaan makna atau pengertian dari segi istilah, kerana pengertian istilah adalah suatu pengertian yang digarapkan berdasarkan realiti dan penggunaan, seperti makna solat dan doa, mempunyai makna yang sama dari segi bahasa, namun setelah kedatangan Islam, istilah

solat telah berubah menjadi sembahyang berdasarkan realiti dan kondisi solat itu yang merupakan suatu upacara ibadah perbuatan dan perkataan yang bermula dengan takbir dan berakhir dengan salam. Walaupun secara zahirnya sukar untuk membuktikan perbezaan antara dua istilah ini, namun dari segi *dhawq* dan pengamalan, kita seakan boleh membezakan antara dua istilah tersebut. Ini sesuai dengan pandangan Ibrahim Che Noh (2001) yang merujuk manhaj kepada sukatan perancangan dakwah dan program yang berperingkat-peringkat. Manakala uslub pula lebih mengambil berat kepada kebijaksanaan, kemahiran melaksanakan penerangan, dalam setiap penerangan dan penyusunan program dengan tersusun rapi. Adapun wasilah pula ialah saluran atau media dakwah. Beliau menganggap *al-hikmah*, *al-maw'izah al-hasanah* dan *al-mujādalah bi al-husna* sebagai uslub dakwah.

Dari perbincangan di atas, boleh disimpulkan bahawa uslub dakwah jika dilihat dari segi maknanya secara umum, ia membawa pengertian yang sama dengan manhaj iaitu menjalankan usaha dakwah. Namun, analisis terhadap setiap satu perkataan ini didapati bahawa manhaj lebih teras lagi berbanding dengan uslub. Manhaj menentukan cara dan kaedah yang perlu digunakan tetapi uslub adalah pelaksanaan kepada kaedah itu. Walau bagaimanapun, ada sarjana yang menyamakan antara uslub dan manhaj seperti Siti Rugayah (1999) dan Ab. Aziz (2001) dan kebetulan mereka sarjana dari bukan dari orang Arab. Dalam masa yang sama, ada sarjana yang melihat bahawa uslub adalah sama dengan wasilah seperti al-Wakil (1994). Oleh kerana pendekatan dakwah sangat luas, maka tidak hairanlah wujud perbezaan pandangan dalam kalangan sarjana. Masing-masing melihat kepada sudut yang berbeza namun pada

hakikatnya merujuk kepada maksud yang satu iaitu pendekatan kepada dakwah.

Ringkasnya, *uslūb al-da'wah* ialah pendekatan untuk melaksanakan gerak kerja dakwah sementara *manhaj al-da'wah* ialah suatu cara yang umum untuk melaksanakan dakwah yang

c) Wasīlah al-Da'wah

Dari sudut Bahasa, Lisan Al-'Arab mendefinisikan *wasīlah* sebagai suatu perantaraan untuk melakukan sesuatu kerja (Ibn Manzur 1990). Makna ini juga yang didefinisikan oleh al-Razi dalam Mukhtar al-Sihhah (al-Razi, 1995). Sementara itu, perkataan *uslub* ada juga digunakan dalam Bahasa Melayu. Menurut Kamus Dewan (2005), perkataan *wasilah* membawa maksud ikatan, perhubungan, pertalian. Ia mempunyai makna yang sedikit berbeza tetapi ada juga kaitan dengan definisi yang diberikan oleh kamus Arab.

Dari sudut istilah pula, *wasilah* dakwah merupakan suatu alat atau medium untuk menyokong kerja-kerja dakwah. Ali Jarishah (1986) mendefinisikan "*wasail al-da'wah*" sebagai satu medium atau alat untuk melaksanakan usaha dakwah. Beliau menegaskan, *al-da'wah* adalah matlamat, manakala *manhaj* pula adalah strategi untuk mencapai matlamat. *Uslub* pula adalah strategi dan *wasilah* sebagai alat atau medium untuk melaksanakan strategi tersebut. Burghuth (2005) pula mendefinisikannya sebagai alat, bahan, benda atau teknologi yang boleh digunakan untuk menyampaikan mesej-mesej Islam. Sayyid Nawfal (1977) pula berpandangan bahawa *wasilah* sebagai jalan yang sesuai untuk isi dakwah sampai kepada sasaran, contohnya melalui masjid, sekolah, buku, lawatan, perkelahan, dan lain-lain. Samih 'Atih (1975),

ditentukan berdasarkan kepada sasaran dakwah. *Manhaj al-da'wah* mesti jelas kerana ia merupakan meletakkan matlamat dan objektif kepada usaha dakwah dijalankan. Ringkasnya, *uslub* adalah satu cara untuk melaksanakan *manhaj al-da'wah* dan cuba untuk menjawab persoalan "bagaimanakah cara".

sependapat dengan Sayyid Nawfal dan menyatakan bahawa *wasilah* ialah alat yang digunakan untuk melakukan sesuatu. Berdasarkan kepada definisi dan penjelasan yang diberikan di atas, dapat disimpulkan bahawa kebanyakan sarjana mendefinisikan *wasilah* sebagai aspek teknikal yang digunakan untuk mencapai atau menolong untuk mencapai *manhaj al-da'wah*.

Manakala, sebahagian sarjana pula mendefinisikan *wasilah* dalam bentuk yang lebih umum sedikit dari kategori di atas termasuklah pendekatan. Sebagai contoh, Al-Bayanuni (1999) mengatakan ia suatu bentuk pertolongan bagi memudahkan *da'i* melaksanakan metode-metode dakwah sama ada nampak atau tidak. Beliau membahagikan *wasail* kepada dua iaitu tidak nampak (*al-ma'nawiyah*) seperti pendekatan lembut dan nampak (*al-madiyyah*) seperti TV dan Internet. Ini bermakna *wasilah* tidak terhad kepada aspek alat dan teknologi sahaja. Dengan ini, ia boleh meliputi ceramah, syarahan, penganjuran pertandingan bola sepak dan media baharu. Ahmad Ghalwasy (1978) pula menyenaraikan lima *wasilah* dakwah yang semua itu diambil dari al-Quran iaitu kisah, *al-qasam* (sumpah), *al-muthul* (perumpamaan), *al-jidal* (perdebatan), dan *al-sunnah al-nabawiyah*. Semua ini adalah aspek teknikal dalam dakwah dan beliau telah menghuraikan setiap satu

wasilah ini secara terperinci dengan mengambil contoh-contoh dari al-Quran.

Dalam pada itu, ada juga sarjana yang mendefinisikannya sebagai pendekatan yang tidak nampak (*al-ma'nawiyah*) seperti pendekatan lembut, memudahkan dan tolak ansur. Menurut Zaydan (1990), wasilah dakwah ialah seperti berhati-hati, permintaan tolong, dan sistematik, dan *wasail* untuk menyampaikan dakwah yang mana ia melibatkan perkataan, perbuatan, dan contoh yang baik. Walau bagaimanapun, pembahagian ini dilihat lebih sesuai untuk dimasukkan dalam kategori uslub dakwah berbanding kepada wasilah. Oleh sebab itu, Jarishah (1986) ada meletakkan tiga ciri kepada manhaj dan uslub iaitu pelbagai dan fleksibel, hikmah dan seimbang, dan realistik dan bermatlamat kerana keduanya lebih bersifat pendekatan. Namun dia tidak memasukkan wasilah dalam ciri ini kerana wasilat adalah alat dan medium yang tidak boleh diberikan dengan ciri-ciri ini.

Ada juga pandangan yang langsung terasing dari pandangan ulama di atas seperti pandangan Muhammad Abdul Qadir (1992). Beliau berpandangan bahawa wasilah ialah fikrah yang ingin disampaikan kepada manusia. Ia adalah suatu perkara yang suci dan disyariatkan, maka wasilah itu akan merealisasikan tujuan tersebut. Pandangan beliau bersandarkan kepada ayat 11, Surah Al-Kahfi yang menjelaskan bahawa

seorang mukmin yang beriman kepada Allah, dan percaya kepada kewujudan akhirat dan juga mempercayai bahawa dia akan dihisab daripada sudut perbuatan dan percakapan di dunia, maka dia akan mengambil jalan yang selamat untuk mendapat kejayaan di akhirat. Jadi, wasilah di sini adalah dengan melakukan ketaatan kepada Allah dan melakukan amalan soleh tanpa sifat riyak dan syirik dan menghalang daripada melakukan perkara yang dilarang Allah dengan tujuan untuk mencapai keredaanNya (Muhammad Abdul Qadir 1992).

Selain itu, terdapat beberapa penulis lain juga memberikan pembahagian tertentu antara uslub dan wasilah. Antaranya, 'Ali 'Abd Halim (1990) menggariskan bahawa uslub ialah cara dan wasilah ialah amal salih yang dilakukan untuk menghampirkan diri manusia dengan Tuhannya. Beliau juga menyatakan uslub dan wasilah, kadang-kadang memberi erti yang sama dan sebaliknya ada ketikanya berbeza. Untuk membezakannya beliau menyenaraikan uslub ialah syarahan, menolak syubhah, pendidikan, pengumpulan atau kelompok, *targhīb*, *tabsyīr*, dan *tarhīb* serta *tahdīd*.

Ringkasnya, wasilah meliputi medium, wahana dan alat teknologi yang membantu pelaksanaan sesuatu usaha dakwah. Biasanya ia bersifat *tangible* atau *al-madiyyah* iaitu aspek yang boleh dilihat oleh manusia.

3. Kesimpulan

Al-Qur'an tidak menentukan cara yang khusus yang mesti diikuti untuk menjalankan usaha dakwah, tetapi ia telah menjelaskan secara praktikal usaha yang dilakukan oleh para rasul. Para sarjana telah membincangkan semua usaha ini dan mengeluarkan cara untuk berdakwah

sebagai panduan untuk pendakwah. Namun, al-Quran ada menyebut secara umum panduan umum yang boleh difikirkan oleh pendakwah yang bersesuaian dengan keadaan sasaran dakwah. Panduan berkenaan ialah *al-hikmah*, *mawizah al-hasanah*, dan *mujādalah bi al-husna*

seperti dalam ayat 125 Surah al-Nahl. Dalam membincangkan semua metode ini, tidak metode yang terbaik melainkan yang bersesuaian dengan sasaran dakwah. Para sarjana tidak khilaf tentang perkara ini, tetapi mereka berbeza pandangan tentang istilah tentang sesuatu usaha, skop usaha itu dan cara melihat tentang usaha itu.

Tiga istilah yang sering disebut terutama oleh para sarjana dalam perbincangan dakwah ialah manhaj, uslub dan wasilah. Kepelbagaian pandangan semua para sarjana dalam memberikan maksud kepada tiga perkataan ini boleh dibahagikan kepada tiga kategori iaitu;

Pertama, perancangan dan penentuan matlamat dan tujuan. Biasanya ia berskala besar dan boleh diistilahkan dengan manhaj. Kedua, pendekatan dalam pelaksanaan yang biasanya bersifat *tacit* atau maknawi yang boleh dinamakan dengan *uslub*. Ia juga meliputi semua usaha yang dibuat kerana pendekatan dan pelaksanaan berpisah tiada. Ketiga, alat dan medium yang digunakan untuk membantu usaha dakwah yang boleh diistilahkan dengan wasilah. Pendakwah harus mengkaji tentang kumpulan sasaran dan menentukan metode yang tersendiri dan relevan untuk diaplikasikan kepada mereka kerana setiap manusia berbeza watak, sikap dan personaliti.

Rujukan

- ‘Abd al-Karīm Zaydan. 1996. *Usul al-da’wah*. Beirut: Muassat al-Risalah.
- Ab. Aziz Mohd Zin. 2001. *Metodologi Dakwah*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Abu Faris, Muhammad Abdul Qadir. 1992. *Usūl al-Da’wah wa Wasail Nashriha*. Jordan: Darul Furqan.
- Ahmad Ghalwasy. 1978. *al-Da’wah al-Islamiyah: Usuluha wa-Wasa’iluha*. al-Qāhirah: Dār al-Kitāb al-Misrī.
- Al-‘Ammar, Hamd bin Nasir. 1998. *Asalib al-da’wah al-Islamiyyah al-mu’asarah*. Al-Riyad: Markaz al-Dirāsāt wa al-Īlam.
- al-Bayanūni, Muhammad. 1999. *Madkhal Ila Ilmi al-Da’wah*. Beirut: Muassasat al-Risalah.
- Alī ‘Abd al-Halim Mahmud. 1990. *Wasail al-Tarbiyyah ‘ind al-Ikhwān al-Muslimin*. 3th ed. Al-Mansurah: Dār al-Wafa’.
- Al-Mahalliy, Jalal al-Din Muhammad ibn Ahmad & Al-Suyūtiy, Abd Rahman ibn Abi Bakr. t.t. *Tafsir al-Jalalayn*. al-Qahirah: Maktabah al-Qahirah.
- Al-Mu’jam al-Wasit*. 1985. al-Qahirah: Majma’ al-Lughah al-‘Arabiyyah.
- Al-Quran Tajwid Dan Terjemahan*. 2014. Semenyih: Humaira Publications.
- Al-Qurtubi, Abu ‘Abd Allah Muhammad ibn Ahmad al-Ansari. 1967. *al-Jami’ li-Ahkām al-Qur’an*. Jil. 6. al-Qahirah: Wizarat At-Thaqafah.
- Al-Razi, Muhammad bin Abi Bakr. 1995. *Mukhtar al-Sihhah*. Beirut: Maktabah Lubnan Nasyirun.
- Al-Sayyid Nawfal Abd Al-Majd. 1977. *Al-Da’wah Ila Allah Taala: Khasa’isuha Muqawwimatuha wa Manahijuha*. Al-Qahirah: Maktabah al-Hadrah al-Qawmiyyah al-Fujalah.
- Al-Tantawiy. 1960. ‘Alī, *Fusūl Islamiyyah*. Damsyik: Dār al-Da’wah.

- Burghuth, 'Abd al-'Azīz. 2005. *Manahij al-Da'wah fi al-Mujtama' al-Muta'addid al-Adyan wa al-Ajnas*. Kuala Lumpur: IIUM.
- Fathi Yakan. 1970. *Kayfa Nad'u ila Allah*. Beirut: Muassat al-Risalah.
- Fathi Yakan. 1980. *Mushkilat al-Da'wah wa al-Da'iyah*. Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Hassan al-Banna. 1992. *Majmu'at Rasail al-Imām al-Shahid Hasan al-Banna*, al-Qahirah: Dār al-Tauzi' wa al-Nashr al-Islamiyyah.
- Hawkins, J. M. 2008. *Kamus Dwibahasa Oxford Fajar*. Shah Alam: Oxford Fajar Sdn. Bhd.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. 1990. *Lisan al-'Arab*. Vol 1, 2 & 11. Bayrut: Dar Sadir.
- Ibrahim Hj. Che Noh. 2001. *Metodologi Dakwah*. Monograf, Jabatan Pengajian Dakwah dan Kepimpinan, Fakulti Pengajian Islam, UKM. Bangi: Penerbit UKM.
- Jarishah, Ali. 1986. *Manhaj Al-Da'wah Wa Asalibuha*. Al-Mansurah: Darul Wafa.
- Kamus Dewan*, ed. Ke-4. 2007. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa & Pustaka.
- Muhammad al-Sayyid al-Wakil. 1991. *Usūs al-Da'wah wa Adab al-Du'ah*. Mesir: Dār al-Wafa'
- Mustafa Masyhur. 1995. *Min Fiqh al-Da'wah*. Bayrut: Dār al-Tauzi' wa al-Nashr al-Islamiyyah.
- Samih 'Atif al-Zayn. 1975. *Sifat al-Da'iah Wa Kayfiyyan Haml al-Da'wah*. Lebanon: Dar al-Kutub al-Lubnani. Shalabiyy, Abd Ra'uf. 1974. *Manahijuha wa Ghayatuha al-Da'wah al-Islamiyyah fi 'Ahdha al-Makkiy*. al-Qahirah: Majma' al-Buhuth al-Islamiyyah.
- Siti Rugayah Haji Tibek. 1999. *Peranan Drama dalam Dakwah: Kajian Drama Dakwah TV 1 dan TV 3*. Tesis Doktor Falsafah, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya.
- Sulaiman bin Ibrahim. 2005. *Manhaj Dakwah Al-Syaikh Ibn Atha'illah Al-Sakandariy dan Pengaruhnya di Malaysia*. Disertasi, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya.
- Syed Abdurahman bin Syed Hussin. 1996. "Uslub Al-Hikmah, Al-Maw'izah al-Hasanah and Mujadalah bi al-Husna through the Eyes of the Muslim Scholars", *Journal of Usuluddin* 4: 49-70.
- Wan Hussein Azmi. 1984. *Ilmu Dakwah*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.